

Саша Д. Станојевић¹
Универзитет у Приштини с привременим
седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за историју
Косовска Митровица (Србија)

УДК 070.48РАТНИ ДНЕВНИК"1918"
323.1(497.1)"1918"
Оригинални научни рад
Примљен 24/10/2018
Измењен 05/12/2018
Прихваћен 05/12/2018
doi: [10.5937/socpreg52-19278](https://doi.org/10.5937/socpreg52-19278)

ДРУШТВЕНЕ ТЕМЕ У ВОЈНОМ БИЛТЕНУ РАТНИ ДНЕВНИК 1918.

Сажетак: Предмет чланка су друштвене теме заступљене у *Рајном дневнику* током 1918. године. Анализом садржаја уочено је да је уз ратне извештаје овај званични војни билтен објављивао и прилоге о актуелним друштвеним питањима. Сагледана кроз социолошки аспект она нуде могућност допунске реконструкције стања српског друштва у избеглиштву. Може се закључити да је осим основне функције информисања и одржавања морала, *Дневник* стајао у служби популаризације идеје југословенства и то све снажније како се последња ратна година примицала крају.

Кључне речи: *Рајни дневник*, 1918, друштво.

Тежња савремене науке ка мултидисциплинарном приступу омогућује да се бројне теме из прошлости обраде кроз донекле занемарена истраживачка питања. Стогодишњица стварања заједничке државе Јужних Словена прилика је да се, као и при другим значајним јубилејима, темама из историје Југославије очекивано посвети више пажње. На овом месту фокус је усмерен на знамениту 1918. Савременици су је већ неко време раније сматрали кључном у даљем развоју догађаја, и то, како се испоставило, с правом. Драматична завршна ратна година и година у којој је рођена нова државна заједница постала је једна од најмаркантнијих у повести српске/југословенске државе и друштва.

Специфичности друштвеног живота оних који су се неочекиваним сплетом околности обрели у избеглиштву током Првог светског рата завређују сваку пажњу. Повлачење под борбом, одступање из Албаније, реорганизација српских трупа на Крфу, Видо, борбе на Солунском фронту, разумљиво су доминантне, али у извесној мери и сужене традиционалне представе српског битисања ван отаџбине. Помену-та места нису чинила тек пуку слику каквог војничког логора, како је у колективној свести то најчешће присутно. Три године живота у егзилу нужно су створиле структуре и системе у којима је и такво друштво могло оптимално функционисати. Вредан извор њиховог проучавања, нарочито са ширег простора Солунског фронта, представља и *Рајни дневник*, званични војни билтен под уредништвом Ратног пресбирог Војске Краљевине Србије.

¹ sasa.stanojevic@pr.ac.rs

Већ је 1917. година наговештавала крупне промене. Стање у Русији, улазак Сједињених Америчких Држава у рат, нагомилани проблеми у табору Централних сила, све је јасно указивало на долазак дуго очекиваног расплета. Његов ток се у *Дневнику*² може јасно пратити кроз редовне извештаје са фронтана.³ Уз још једну сталну рубрику, *Војне и политичке вести*, уредништво је налазило начина да се на свега четири стране листа уз ове примарне садржаје нађе простора и за друштвене проблеме који су ближи предмет нашег интересовања.

Рајни дневник представљао је погодан средство да се борби за ослобођење и уједињење свих Јужних Словена прида прворазредни значај, а што је стајало у складу са прокламованим ратним циљевима Краљевине Србије (Екмећић, 1973). Тако је *Дневник* као званично гласило, уз информисање, пропагандну активност, мотивационо деловање, имало још један важан циљ. Он је представљао користан алат у креирању српског јавног мњења, над којим су кроз константну кампању вршене припреме за прихватање будућег одрицања српске државности зарад неизвесног југословенског експеримента.

У том светлу су читалачкој публици у свакој прилици радо представљане позитивне манифестације југословенства истицане у појединој хрватској и словеначкој штампи. Извештаја са супротстављеним мишљењима у *Дневнику* није било, због чега се наметао утисак да је југословенство међу Словенцима и Хрватима опште прихваћена ствар. Већ новогодишњи број усхићено је објавио наводе *Хрватске државе* о томе да је прослава шездесетогодишњице књижевника Иве Војновића, али и смрт политичара и теолога Јанеза Крека, „пружила Словенцима, Хрватима и Србима прилику да испоље своје дубоко интелектуално и морално јединство“. Пренета је и уводна реч председника словеначке штајерске либералне странке, др Кукевеца, у *Словенском народу* где, између осталог, каже да „за нас Југословене нема другог средства да се ослободимо немачког притиска у Аустрији и мађарске превласти у Угарској него да добијемо своју државу“ (1918, January 1. The Manifestation of Yugoslav Unity. *War Diary*, p. 3).⁴ Изјаве у истом или сличном тону све чешће су цитиране како је година одмичала. Игнорисано је то што су оне представљале магловита, адаптабилна и селективна виђења словеначке и хрватске јавности у односу на циљеве Нишке декларације, којом је јасно обнародовано да је задатак српског војевања борба за ослобођење и уједињење „све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца“ (Stanković, 1998, str. 31-32).

Добровољачко питање је у исту сврху такође често истицано. Међу војницима са Балкана који су били припадници аустроугарских трупа на Источном фронту

² Одговорни уредник у ово време (1918) био је Владимир М. Анђелковић. Лист је штампан у Штампарској радионици Министарства војног у Солуну.

³ Свакодневно су кроз рубрике *Балканско* (понекад *Македонско*), *Западно*, *Италијанско* и повремено *Азијско војнишће* презентоване најбитније вести са ратишта, за које су извор информација биле команде у Солуну, Паризу, Риму и Лондону.

⁴ Ради ближег појашњења око навођења чланака битно је поменути да су у *Рајном дневнику* имена аутора најчешће изостављена. Ратно стање налагало је да се у чланцима избегавају и називи српских формација и ближе лоцирање места са фронта о којима се извештавало. Поједини краћи чланци нису имали наслове. Пагинација је вршена кумулативно кроз сва дневна издања, почев од 18. јануара 1918. године.

било је доста оних који су користили прилику да пребегну савезницима и ставе им се на располагање. Како су у питању најчешће били Срби, од њих је формиран најпре Српски добровољачки одред, са повећањем људства и дивизија, а затим и Српски добровољачки корпус. По коначном доласку остатка његовог људства на Солунски фронт формирана је Југословенска дивизија. Процес преименовања такође је требало послужити легитимитету постављеног ратног циља (Micić, str. 486) При свечаном испраћају Дивизије на положај с почетка 1918. године регент Александар је истакао како је она својом дотадашњом храброшћу и патриотизмом доказала „да је достојни представник југословенског јединства“ (1918, January 2. Supreme Commander to Yugoslav Soldiers. *War Diary*, p. 1). Дивизији је у *Дневнику* надаље поклањана уочљиво већа пажња у односу на остале формације српске војске (1918, January 6. Yugoslav division. *War Diary*, p. 3-4; 1918, January 11. With the Yugoslavs. *War Diary*, p. 3-4; 1918, January 12. Yugoslav Army in Macedonia. *War Diary*, p. 3-4; 1918, January 31. The Successor to the Regent of Serbia and Yugoslav Troops. *War Diary*, p. 112-123, etc...).

Израженије наметање југословенског народног карактера није значило да се могло лако кидати са неговањем укореењених традиционалних вредности српског друштва. Специфичност тадашњег момента је условила да нарочито верска димензија добије битнији социјални значај у стицању преко потребне духовне снаге у борби за опстанак и наду за скоријим повратком у отаџбину. Значајнији верски и традиционални празници обележавани су свечано, колико је то било могуће. На дан Божића је, између осталог, у позоришној сали *Панџеон* у Солуну приређен упечатљив дечији концерт. У приредби је учествовало око 80 српских деџака и девојчица, већином из Битоља⁵ и околине. Долазак деце „са оног малог и светог земљишта ослобођене отаџбине“ разгалио је публику. Забаву је организовало Друштво за заштиту деце (1918, January 6. Charity Party. *War Diary*, p. 4; 1918, January 9. Concert of Little Chetniks. *War Diary*, p. 4).

Дан Светог Саве је опет традиционално обележен по српским школама. Како сазнајемо из *Дневника*, празник је на на Крфу прослављен уз присуство бројних гостију. Сечење колача обавио је министар просвете⁶ са ђацима. Међу званицама су били епископ Варнава, председник владе Пашић са министрима, пуковник Ришар (Richard), командант француских трупа на Крфу, народни посланици, чиновништво, представници српског и савезничког официрског кора, грађанство, војници (1918, January 15. *War Diary*, p. 2). Свечано је било и у Солуну, где је ђачки патрон прослављен у тамошњој српској гимназији. Уз мноштво Срба, прослави су и овде присуствовали представници француских, енглеских, руских и италијанских трупа, чланови савезничких медицинских мисија, ратни дописници, угледни појединци попут др Арџибалда Рајса (Archibald Reiss). После званичног дела програма поподне је „по већ познатој и симпатичној нам традицији“ организована ђачка игранка, скромно весеље и дружење уз песме и рецитовање поезије (1918, January 15. Saint Sava Celebration in the Thessaloniki. *War Diary*, p. 2-3).

⁵ Битољ је ослобођен 6/19. новембра 1916. године. До јесени 1918. налазио се у непосредном залеђу фронта.

⁶ Милош Трифуновић.

Прослављање пуковских слава били су једни од најважнијих дана јединица. Оне су кроз ову специфичну форму неговања националне традиције представљале симболичку снагу формације. Изабрани датуми слава јачали су унутрашњу кохезију трупе негујући свест о њеној посебности. Чување спомена из националне прошлости имало је и дубљег значаја, сведочећи о начину на који су цивилне и војне елите доживљавале историју сопственог народа (Šarenac, 2005, str. 25). Тако је 1. пешадијски пук „Књаз Милош Велики“ на фронту обележио 18/31. јануар, као успомену на дан ослобођења Враћа од Турака 1878. године. Богослужење и сечење колача обављало се на самом положају, а у недостатку штампаних позивница и могућности њиховог слања, гостима је позив за долазак на славу послат јавно, управо преко *Рајној Дневника* (1918, January 8. Announcement. *War Diary*, p. 4). Из билтена сазнајемо и да је 13. пешадијски пук „Хајдук Вељко“ 18/31. јула прославио дан смрти свог славног заштитника (1918, July 18. *Hajduk Veljko's. War Diary*, p. 795-796).

Српско друштво у избеглиштву 1918. није било ускраћено за, истина скромна, културно-уметничка дешавања. Прегалаштво појединаца који су били у стању да у тешким условима организују позоришне представе, концерте, приредбе, литерарне вечери и разне друге врсте јавних наступа било је драгоцено.

Театар, замро у окупираној Србији, остао је активан ван граница земље. Поред војничких позоришта на Крфу, Корзици, Тунису, те заробљеничким позориштима у Бугарској, Мађарској и Аустрији, она су деловала и на Солунском фронту (Marković, str. 4). У уређеним зградама некако су створени услови за извођење представа. Уз глумачки кадар, кога су углавном чинили аматери из редова војника, у представама су учешће узимали и војни оркестар и певачки хор, уз импровизовану гардеробу и декорацију. Један од ретких предратних професионалних глумаца био је Лаза Лазаревић, бивши члан путујућих позоришта и Српског народног позоришта у Новом Саду. На репертоару су били разни домаћи и страни комади. Представе су увек привлачиле велику пажњу гледалаца, махом српских војника, али и представника страних војних и медицинских мисија и локалног становништва. Позоришта су имала крајње позитивну и благотворну улогу на гледаоце, нарочито на борце. Они су о њему често говорили у слободно време, коментаришући улоге, комаде, наступе глумаца. Скретање мисли са „суморног на весело, са очајања на наду, са мртвила у живот“, како је истицано у *Дневнику*, умногоме је значило на фронту (1918, February 22. *Theater on the Front. War Diary*, p. 212).

Чланови страних мисија су не само радо посећивали представе, већ су и сами повремено учествовали у представама. Ценећи исказано културно прегнуће и родољубиво ангажовање, на велико задовољство публике је 11/24. априла у „Војничком позоришту Југословенске дивизије“ гостовала позоришна трупа састављена од британских официра, подофицира и војника из 706. аутомобилске чете, под управом капетана Милса (Mills). Познати енглески хумор, често праћен симпатичним изговором српских речи па и читавих реченица, изазивао је буру расположења међу Србима (1918, May 7. *English Troupe in the Military Theater of the Yugoslav Division. War Diary*, p. 508). Представе у корист српских војника или сирочади изводили су и грчки глумци. Тако из *Дневника* сазнајемо да је атинска позоришна трупа Перикла Алипрандија (Pericles Aliprandi) крајем марта одржала представу у Солуну у корист српских ђака. Приход од представе прослеђен је Одбору

Српске школске матице, која је издржавала ратну сирочад (1918, May 31. *Gratitude. War Diary*, p. 604). Како је 1918. одмицала, театар је стицао све већу популарност и успостављао се по разним формацијама (1918, June 18. *Military Theaters. War Diary*, p. 675-676)

Снагу у избеглиштву подупирао је и оркестарски звук. Приређивани су концерти за војнике и рањенике српске и савезничких војски, добротворне приредбе за избеглице, породице погинулих, за Црвени крст, црквене и државне празнике. Уз хуманитарну срвху, музичко ангажовање је такође доприносило осећању родољубља и потреби очувања културе (Spasić, 2018). У Солуну је деловала Музика Краљеве гарде (називана и Оркестар Краљеве гарде). Најчешћа места извођења били су сала биоскопа *Синема њалас*, парк код Беле куле, Трг слободе (Vasiljević, 2014, str. 35). *Дневник* је повремено доносио извештаје о концертима. Један такав одржан је у Солуну 13/26. априла. Оркестар под управом Станислава Биничког, уз сарадњу пијанисте Младена Јовановића, два гостујућа певача из савезничких мисија, певача Мијата Мијатовића и осталих сарадника, наступио је у препуној сали. Извођење класичне музике побрало је овације публике која је уживала у овим делима. На српске борце ипак је снажнији утисак оставио потпоручник Мијатовић, који је тек нешто пре концерта стигао са фронта. Певајући родољубиве македонске песме, Мијатовић је у *Дневнику* надахнуто оцењен као певач који „по музичком образовању изостаје иза прва два певача, али их лепотом гласа надмашава“. Извођење је имало за циљ сакупљање новчане помоћи у корист српских студената интернираних у Аустрији (1918, April 23. *National Concert of the Royal Guard Orchestra. War Diary*, p. 452).

Ратна изложба приређена за Васкрс, 22. априла/5. маја, била је врло специфична. Организована је у Српском војном дому у Солуну, где су експонати биле ручне израђевине српских војника. Изложба је трајала пет дана, а представљено је око 300 предмета (дрвених чаша, прибора за јело, свећњака, инструмената, домина, сечива, лула, опанака и сл.) сачињених од разног доступног материјала. Новац од продатих предмета прослеђен је израђивачима. Изложба се показала занимљивом и врло посећеном. Зато је српска Врховна команда решила да понови изложбу и овога пута је остави трајно отворену. Упућен је позив српским војницима да се што масовније одазову акцији. Уз скромну зараду коју су борци могли стећи, првенствени мотив Врховне команде био је тај што се овим указала посебна прилика да се посетиоцима, нарочито странцима, понуди могућност да набаве какву успомену на српску војску из овог рата. Предмети израђени у рову, најпримитивнијим алатом, могли су адекватно да представе „духовитост, досетљивост и културну способност нашег народа“ (1918, May 21. *Exhibition of Military Products. War Diary*, p. 563-564).

Када су просветне активности у питању, *Дневник* доноси вести које су углавном прожимане са деловањем војске. Често истицана сарадња са савезничким трупима поменута је и приликом подизања школа у битољском крају, заузимањем команданта италијанског експедиционог корпуса, генерала Ернеста Момбелија (Ernesto Mombelli). Његови војници су на месту старе школе, коју су порушили Бугари, подигли нову пространу зграду. На школи, која је могла примити више од стотину ђака, постављена је табла са двојезичним натписом: „Scuola Serba“ и „Српска основна школа“. То је иначе била друга школска зграда за српске ученике коју су италијански војници подигли у њиховој зони одговорности. Освећењу школе при-

суствовали су командантант Прве српске армије војвода Мишић и генерал Момбели, али и високи представници осталих савезничких трупа (1918, March 11. Italian and Serbian on the Macedonian front – Consecrating of the New Serbian School. *War Diary*, p. 279-280).

Екскурзије за ђаке српских школа организоване су тако да се кроз излет обиђу поједина места у којима су биле стациониране трупе, како би се и на тај начин војсци пружила морална подршка. Тако је почетком јуна за основну школу у Солуну организована екскурзија до Микре. За путовање више од двеста ученика Штаб Врховне команде обезбедио је брод „Србија“. Деца су посетила Допунску команду, Енглеску болницу бр. 38, Тимочки пешадијски пук III позива, Команду нераспоређених официра, Инвалидски одред и Реконвалесцентно одељење. Наставници и ђаци су приредили пригодни наступ који је, иако скроман, разгалио борце (1918, June 14. From a Student Excursion. *War Diary*, p. 659-660).

Водећи рачуна о даљем стручном усавршавању, у Солуну су за официре и чиновнике организовани курсеви за учење страних језика (1918, July 8. English Language Courses. *War Diary*, p. 756). Часови енглеског, на два нивоа курса, држани су у згради Српске гимназије у Солуну (1918, August 10. English Language Courses. *War Diary*, p. 888). Осим енглеских, држани су и курсеви француског језика на три нивоа, у француском Лицеју у истом граду (1918, August 25. Higher French Language Courses. *War Diary*, p. 1038).

У *Дневнику* се могла пратити књижевност и то кроз литерални подлистак. У њему је публикована старија и нова родољубива поезија, ратне приче, одломци из романа, исечци из мемоарске грађе, драмске скице, прикази. Текстове о књижевности доносили су Милан В. Ђорђевић, Константин Баљмонт, Младен Ђуричић, Лујо Војновић, Ђ. Лазаревић, Драг. П. Илић, а сарадници листа били су и Милутин Бојић, Иво Ђипико, Јован Дучић, Милосав Јелић, Милутин Томић. У Солуну, где је још с краја XIX века постојала српска књижара (Zarković, 2017), у ово време поново је заживела дистрибуција књига на српском језику. Ближем образовању, али и описмењавању често неписмених војника на фронту, служиле су публиковане едиције „Мале библиотеке“. Идеја водиља била је да се слободно време бораца попуни на конструктиван начин. Кроз њу су се нудили одабрани класици српске књижевности, који су имали за циљ „нашем ратнику, нашем сељаку дотурити у његову подземну школу дела његових најбољих синова“ (1918, January 11. Small Library. *War Diary*, p. 4).

Ратне невоље поспешиле су стварање многих хуманитарних друштава. Једно од често помињаних у *Дневнику* било је Друштво за заштиту деце. Главни задатак друштва био је „да ради на подизању телесног и моралног здравља народног подмлатка и да отклања све узроке побољевања и велике смртности деце као и њиховог моралног пропадања“. Поред овог, удружење је сакупљало и старало се о многобројној деци која су се у ратном вихору нашла сама, запустена и незбринута. Како би постављени циљеви били обављени на најадекватнији начин, Друштво је у Водени формирало установе: Склониште за децу без родитеља, Главни стан малих четника и планинки, Ђачку штедионицу и Радничку школу. Удружење је упоредо посредовало на смештају деце по школама и занатима. Новчана и остала материјална помоћ прикупљана је у Водени, где се налазио Главни одбор и код

друштвених повереника који су се налазили при свим командама (1918, February 4. Child Protection Society. *War Diary*, p. 140).

Духовна потпора очувању морала, као што је поменуто, имала је великог значаја. Српско свештенство у избеглиштву је настојало да службе и остале обавезе обавља редовно, у складу с могућностима, а нарочито недељом и празницима. Верско обележавање празника међу трупима на фронту одржавало је све време снажан осећај припадности држави и вери. Временом су, међутим, и овакве прославе коришћене у сврху промовисања идеје југословенства. За разлику од краља Петра који је у Васкршњој честитки 1918. између осталог нагласио жељу за скором „васкрсу и уједињење васколиког српства“, престолонаследник Александар је истим поводом пожелео уједињење са „осталом нашом дичном браћом Југословенима“. Врховна команда је јасним наредбама иначе регулисала не само прослављање српских државних и верских празника, већ и сличних датума значајних за српске војнике исламске и јеврејске вероисповести (Milkić, str. 16-20).

Уз редовна богослужења често су држани нарочити молебани. Тако је у цркви Светог Саве у Солуну на празник Благовести одржан молебан за победу Савезника. Повод су биле жестоке борбе вођене услед немачке пролећне офанзиве. Вести са Западног фронта, „где се у овај мах бије највећа битка од како је света“, како се извештавало, биле су узнемирујуће. Осим многобројног свештенства и верника, обреду су присуствовали високи представници српске и савезничких војски (1918, March 25. Prayer in the Church of St. Sava. *War Diary*, p. 84). За победу савезника и њихов коначан тријумф одржан је молебан и у цркви у селу Бач, југоисточно од Битоља. Њему су овде, уз остале посетиоце, присуствовали и регент Александар и војвода Мишић (1918, March 29. Prayer in Bač. *War Diary*, p. 351-352). Богослужења су држана и јунацима палим за отаџбину у току рата. Једно такво приређено је на иницијативу Народне скупштине на Крфу 15/28. априла (1918, April 16. Prayer to the Dead for the Homeland *War Diary*, p. 422).

Пажња према савезницима указивана је и кроз свечане службе о њиховим значајнијим празницима. Тако је поводом 4. јула, Дана независности Сједињених Америчких Држава, у поменутој цркви Светог Саве одржана свечана литургија. Службу је држао епископ Варнава, који је на крају одржао и беседу о значају овог празника са тамошњи народ. Литургији је присуствовао заповедник америчке мисије генерал Бернет (Barnett) са својим пратиоцима, као и војвода Мишић са свим начелницима одељења, великим бројем официра и грађана. Празник је свечано обележен и на Крфу, уз учешће чланова српске владе, дипломатског кора, представника савезничких трупа и грађанства (1918, June 22. *War Diary*, p. 690-691). Слично је обележен и 14. јули, национални празник Француске (1918, July 3. *War Diary*, p. 735).

Драматичне вести из Русије праћене су с посебном пажњом. У Солуну је убрзо након ликвидације царске породице крајем јула одржан парастос Николају II (Николај II) (1918, July 15. Commemoration for the Russian Emperor. *War Diary*, p. 782). Парастос цару одржан је истог дана и на фронту у цркви Свете Богородице, уз учешће регента, војводе Мишића, генерала Бојовића и мноштва српских војника и верника (1918, July 18. Commemoration for Tsar Nikolai II. *War Diary*, p. 793).

Райни дневник нудио је и разне сервисне информације. Било је ту повремених позива за суд, огласа, објављених конкурса за радна места при војсци, информација

о саобраћају. Како је путовање лица између Солуна и Крфа било учестало, Врховна команда организовала је превоз на овој релацији, о чему је преко свог гласила известила јавност. Од средине јуна ове године путници су могли користити услуге српских поштанских аутомобила који су саобраћали од Лерина до Санти Карантија и обратно. За путовање између Солуна и Лерина служио је железнички саобраћај. Официри су имали на располагању брзи ноћни, а цивилна лица мешовити воз, у по два термина (1918, May 31. Attention to Travelers. *War Diary*, p. 604).

Периодично је објављивана и курсна листа, за коју је извор била берза у Женеви. Према овом курсу је секција Српског друштва Црвеног крста, смештена у граду који је био и седиште Међународног комитета ове организације (Grmuša i Mladenović, 2016, str. 205), вршио размену новца који се преко њега слао за окупирану Србију. Валуте које су се притом најчешће налазиле у оптицају биле су француски франак, аустријска круна, бугарски лев, српски динар и грчка драхма (1918, January 5. Middle exchange rate. *War Diary*, p. 4).

Дневник је често преносио изјаве захвалности од стране Врховне команде, хуманитарних друштава или појединаца разним добротворима. Овом ситном али вредном пажњом разна добротворства отргнута су од заборавља. Тако се министар војни јавно захвалио извесној госпођи Жиро (Giroud) која се налазила на служби у IV француској привременој болници. Она је, као божићни поклон, подофицирима и војницима српске Бродарске команде предала гардеробу, средства за личну хигијену, канцеларијски прибор, дуван (1918, January 7. Gratitude. *War Diary*, p. 4). Канцеларија Економског одељења Министарства војног захвалила се Марку Ђурашковићу, начелнику Београдског округа, који је поводом његове крсне славе Светог Николе подарио 20 франака инвалидима смештеним у Тулону (1918, January 14. Gratitude. *War Diary*, p. 4). Крста Поповић, шеф поштанског одсека Врховне команде, послао је Тимочком пешадијском пуку III позива 200 комада обојених јаја за Васкршње празнике (1918, May 17. Gratitude. *War Diary*, p. 548). Флора Сендс (Flora Sandes), наредник-добровољац српске војске, искористила је своје одсуство у Лондону за држање више предавања о Србији и њеној војсци. Том приликом прикупила је 1.390 драхми које је, вративши се с боловања, поделила захвалним војницима своје чете, уз разне друге поклоне (1918, July 17. Gratitude. *War Diary*, p. 792). Сличних примера било је доста.

Јавну захвалност завределе су и установе попут Српске народне одбране у Сједињеним Америчким Државама, са седиштем у Њујорку. Под председништвом Михаила Пупина, Централни одбор организације прикупио је и послао разним добротворним установама преко Црвеног крста од почетка рата до овог времена, како је наведено, близу 7 милиона ондашњих динара (1918, January 12. The Serbian National Defense Council in USA. *War Diary*, p. 4).

Поред захвалности, повремено су објављивани и помени преминулима. Тако сазнајемо да је Димитрије Миленковић на Крфу, на Задушнице, одржао помен чак десеторици његове пале браће и синоваца, поименце наведених у Дневнику (Стеван, Јован, Јанко, Златомир, Крстивоје, Константин, Чедомир, Драгомир, Владимир и Милинко Миленковић), родом из Горње Буковице код Ваљева (1918, March 10. Commemoration. *War Diary*, p. 276).

Како после албанске голготе и даљих ратних неприлика судбина многих лица више није била позната, *Рајини дневник* је служио и као својеврсни посредник у

њиховом проналажењу. На молбу појединаца објављивани су краћи подаци о траженим особама. Повратних информација о њиховом евентуалном проналаску у листу нема, што је нажалост донекле очекивано, будући да је на хиљаде изгнанника свој живот окончао без икаквог трага (1918, March 6. Help them find out. *War Diary*, p. 260).

Тема са социјалном тематиком разумљиво је мање у *Ратном дневнику* у односу на доминантне војно-политичке. Присутност оних које су завределе своје место у овом информативном органу српске Врховне команде управо због тога и добијају на значају, будући да су у времену о коме говоримо сви процеси стајали у директној зависности од развоја војних прилика. Вести из друштвеног живота често су представљале плодно пропагандно тле. Уз посвећивање пажње просветном раду, верском животу, култури, уметности, хуманитарној делатности, сервисним вестима, читаоцу нарочито запада у очи истицање југословенског питања. Посматрано кроз призму *Дневника* уочљиво је његово форсирање како је 1918. година одмицала и то у разним прогласима, поздравним телеграмима, наредбама, честиткама, декларацијама, саопштењима, беседама, мотивационим говорима, нарочито од стране регента Александра, што је многима наговештавало да дуго очекивани мир можда неће донети и покој.

Задњи број билтена објављен је 12/25. октобра. У одјавном чланку, од свега једне реченице, наведено је: „Због премештања Ратног пресбирео ‘Ратни дневник’ неће излазити за неколико дана“ (1918, October 12. To Knowledge. *War Diary*, p. 1230). Лист, који је од 1914. са кретањем војске премештан од Ваљева, преко Крагујевца и даље ка Солуну, овог пута није добио нови ратни положај. Ослобођење је остварено брже него што се мислило, тако да за ратним билтеном више није било потребе.

Saša D. Stanojević¹
University of Priština with temporary
Head Office in Kosovska Mitrovica
Faculty of Philosophy, Department of History
Kosovska Mitrovica (Serbia)

SOCIAL ISSUES IN THE MILITARY BULLETIN *WAR DIARY IN 1918* (Translation In Extenso)

Abstract: The subject of the paper are social topics represented in *War Diary* in 1918. By analyzing the content, it was noted that along with the war reports, this official military bulletin also published articles on current social issues. Viewed through the sociological aspect, they offer the possibility of a further reconstruction of the state of Serbian society in exile. It can be concluded that apart from the basic function of providing information and maintaining morals, *War Diary* was in the service of popularizing the idea of Yugoslavism, with increasing intensity as the last war year was coming to an end.

Keywords: *War Diary*, 1918, society.

The tendency of contemporary science towards a multidisciplinary approach allows many topics from the past to be addressed through somewhat neglected research questions. The centenary of the creation of a common state of the South Slavs, as other important anniversaries, is an opportunity to pay more attention to the topics related to the history of Yugoslavia. The focus here also lies on the famous year of 1918. The contemporaries had for some time considered it crucial for the further development of events, and this, as it turned out, was true. The dramatic final war year and the year in which the new state union was born has become one of the most significant in the history of the Serbian/Yugoslav state and society.

The specificities of the social life of those who, through an unexpected combination of circumstances, found themselves in exile during the First World War deserves every attention. The withdrawal from fighting, the retreat through Albania, the reorganization of the Serbian troops in Corfu, Vido, the fight on the Salonica Front are understandably dominant, but to some extent narrowed traditional representations of Serbian existence outside the homeland. The mentioned places did not only represent military camps, as it is most often present in the collective consciousness. Three years of life in exile necessarily created structures and systems in which such a society could function optimally. A valuable source of their study, especially from the broader area of the Salonica Front, is *War Diary*, the official military bulletin under the editorial office of the War Press Bureau of the Army of the Kingdom of Serbia.

¹ sasa.stanojevic@pr.ac.rs

The year of 1917 already hinted that there would be major changes. The situation in Russia, the entry of the United States into the war, the accumulated problems in the Central Powers, all clearly indicated the arrival of the long-awaited outcome. Its course of action can be clearly traced in *Diary*² through regular reports from the fronts.³ With another permanent section, *Military and Political News*, on only four pages of the newspaper, the editorial board found a way to, in addition to primary contents, incorporate social problems that are of our closer interest.

War Diary was an appropriate means to give first-class importance to the struggle for the liberation and unification of all the South Slavs, in line with the proclaimed war aims of the Kingdom of Serbia (Ekmečić, 1973). Thus, *Diary*, as an official bulletin, in addition to the information, propaganda and motivational activities, had another important goal. It was a useful tool in shaping Serbian public opinion, subject to a constant campaign in order to prepare it for accepting the future renunciation of Serbian statehood for the uncertain Yugoslav experiment.

In this light, positive manifestations of Yugoslavism were gladly presented to the reading audience at each occasion and emphasized in certain Croatian and Slovene newspapers. There were no reports with opposing opinions in *Diary*, leading to the impression that Yugoslavism was generally accepted among the Slovenes and the Croats. The New Year's issue excitedly gave excerpts from *Croatian State* claiming that the celebration of the sixtieth anniversary of the writer Ivo Vojnović, but also the death of a politician and theologian Janez Krek, "gave Slovenes, Croats and Serbs the opportunity to demonstrate their deep intellectual and moral unity". The introductory speech of the president of the Slovene Styrian Liberal Party, Dr. Kukevec, in *Slovene People* said, among other things, that "for us Yugoslavs, there is no other means to free ourselves from the German pressure in Austria and the Hungarian dominance in Hungary than to get our own country" (1918, January 1. The Manifestation of Yugoslav Unity. *War Diary*, p. 3). Statements in the same or similar tone were increasingly cited as the year progressed.⁴ It was ignored that they were vague, adaptable and selective views of the Slovene and Croatian public, compared to the goals of the Niš Declaration, which clearly stated that the task of Serbian warfare was the struggle for liberation and unification "of all our non-free Serbian, Croatian and Slovene brothers" (Stanković, 1998, pp. 31-32).

The question of volunteering was also often highlighted for the same purpose. Among the Balkan soldiers who were members of the Austro-Hungarian troops on the Eastern Front, there were plenty of those who used the opportunity approach the allies and put themselves at their disposal. As they were mostly Serbs, the Serbian Volunteer Detach-

² The editor-in-chief at the time (1918) was Vladimir M. Anđelković. The newspaper was printed at the Printing Workshop of the Military Ministry in Thessaloniki.

³ Every day, the most important news from the fronts were presented through the *Balkan* (sometimes *Macedonian*), *Western*, *Italian*, and occasionally *Asian Fronts*, for which the source of information were the commands in Thessaloniki, Paris, Rome and London.

⁴ For the sake of a closer explanation of the citation of articles, it is important to note that the names of authors in *War Diary* were most often omitted. The state of war required that the articles also avoid the names of Serbian formations and closer locations of the places of the reporting. Some shorter articles did not have titles. Pagination was done cumulatively through all daily issues, starting from January 18, 1918.

ment was first formed, and, with the increase in population and divisions, the Serbian Volunteer Corps as well. Upon the arrival of the rest of its soldiers to the Salonica Front, the Yugoslav Division was formed. The process of changing the name also needed to serve the legitimacy of the set goal (Micić, p. 486). At the ceremonial dispatch of the Division to its position at the beginning of 1918, Prince Regent Aleksandar emphasized that, having previously demonstrated courage and patriotism, it proved to be “a worthy representative of Yugoslav unity” (1918, January 2. Supreme Commander to Yugoslav Soldiers, *War Diary*, p. 1). From then on, the Division was given much more attention in the *Diary* in relation to other formations of the Serbian army (1918, January 6. Yugoslav division. *War Diary*, p. 3-4; 1918, January 11. With the Yugoslavs. *War Diary*, p. 3-4; 1918, January 12. Yugoslav Army in Macedonia. *War Diary*, p. 3-4; 1918, January 31. The Successor to the Regent of Serbia and Yugoslav Troops. *War Diary*, p. 112-123, etc...).

The more pronounced imposition of Yugoslav national character did not mean that cultivating the rooted traditional values of Serbian society could easily be done away with. The specificity of the moment conditioned that the religious dimension was gaining a more important social significance for the necessary spiritual strength in the struggle for survival and hope for the recent return to the homeland. Significant religious and traditional holidays were celebrated in a festive way, as much as it was possible. On Christmas Day, among other things, a memorable children's concert was organized in the theater hall *Pantheon* in Thessaloniki. About 80 Serbian boys and girls, mostly from Bitola⁵ and the surrounding area, took part in the event. The arrival of children “from that small and holy liberated part of the homeland” made the audience rejoice. The entertainment was organized by the Society for the Protection of Children (1918, January 6. Charity Party. *War Diary*, p. 4; 1918, January 9. Concert of Little Chetniks. *War Diary*, p. 4).

St. Sava Day was again traditionally celebrated in Serbian schools. As we learn from *Diary*, the holiday was celebrated in Corfu with the presence of numerous guests. The Education Minister⁶ cut the ceremonial bread with the students. The present officials included Bishop Varnava, Prime Minister Pašić with ministers, Colonel Richard, commander of the French troops in Corfu, assembly members, clerks, representatives of the Serbian and allied officers' corps, citizens, soldiers (1918, January 15. *War Diary*, p. 2). It was also festive in Thessaloniki, where schools' patron saint was celebrated in the Serbian gymnasium. Along with the multitude of Serbs, representatives of the French, English, Russian and Italian troops, members of allied medical missions, war correspondents and prominent individuals like Dr. Archibald Reiss were also in attendance. After the official part of the program, in the afternoon, “in well-known and pleasant tradition”, there was a school dance, modest entertainment and socializing with songs and recitals (1918, January 15. Saint Sava Celebration in the Thessaloniki. *War Diary*, p. 2-3).

The celebrations of the patron saints of the regiments were the most important days for the units. Through this particular form of nurturing national tradition, they represented the symbolic force of the formation. The chosen celebration dates reinforced the inner cohesion of the troops, fostering awareness of its specialty. The preservation of the

⁵ Bitola was liberated 6-19 November 1916. By autumn 1918, it was in the immediate vicinity of the front.

⁶ Miloš Trifunović.

memory of the national past was also of deeper significance, testifying to the way in which civil and military elites experienced the history of their own people (Šarenac, 2005, p. 25). Thus, the 1st Infantry Regiment “Knjaz Miloš Veliki” celebrated 18/31 January on the front, as a memory of the day of the liberation of Vranje from the Turks in 1878. The service and the ceremonial bread-cutting were performed at the position, and in the absence of printed invitations and the possibility of sending them, the invitation to the celebration of the patron saint was sent publicly, precisely through *War Diary* (1918, January 8. Announcement. *War Diary*, p. 4). The bulletin also reveals that the 13th Infantry Regiment “Hajduk Veljko” on 18/31 July celebrated the day of the death of its famous patron (1918, July 18. Hajduk Veljko’s. *War Diary*, p. 795-796).

In 1918, Serbian society in exile was not deprived of cultural-artistic events, modest, in truth. The zeal of individuals who were able to organize theater performances, concerts, events, literary evenings and various other types of public performances in difficult conditions was very valuable.

The theater, no longer existing in occupied Serbia, remained active outside the country. In addition to the military theaters in Corfu, Corsica, Tunisia, and the captive theaters in Bulgaria, Hungary and Austria, they also operated on the Salonica Front (Marković, p. 4). In some of the well-kept buildings, proper conditions for performances were somehow managed. Along with the acting cadre, mostly made of amateurs from the ranks of soldiers, military orchestras and choirs also took part in the performances, with improvised wardrobe and decoration. One of the few pre-war professional actors was Laza Lazarević, a former member of traveling theaters and the Serbian National Theater in Novi Sad. There were various domestic and foreign pieces on the repertoire. The performances always attracted the attention of spectators, mostly Serbian soldiers, as well as representatives of foreign military and medical missions and the local population. Theaters had an extremely positive and beneficial influence on spectators, especially fighters. They often talked about them at leisure time, commenting on roles, plays, actors’ performances. Turning thoughts away from “gloom to joy, from despair to hope, from death to life”, as pointed out in *Diary*, meant a lot at the front (1918, February 22. Theater on the Front. *War Diary*, p. 212).

Members of foreign missions were not only happy to visit performances, but also occasionally took part in them. Appreciating expressed cultural endeavor and patriotic engagement, much to the delight of the audience, on 11/24 April a theater troupe consisting of British officers, non-commissioned officers and soldiers from the 706. Motor Vehicle Company, under the command of Captain Mills, performed at the Military Theatre of the Yugoslav Division. Well-known English humor, often accompanied by an amusing pronunciation of Serbian words and even whole sentences, incited a good mood among the Serbs (1918, May 7. English Troupe in the Military Theater of the Yugoslav Division. *War Diary*, p. 508). Performances for the benefit of Serbian soldiers or orphans were also given by Greek actors. Thus, from *Diary*, we learn that the Athens theater of Pericles Aliprandi held a performance in Thessaloniki in late March for the benefit of Serbian students. The revenue from the performance was handed to the Board of the Serbian School Foundation, which raised war orphans (1918, May 31. Gratitude. *War Diary*, p. 604). As 1918 progressed, the theater gained increasing popularity and was established in various formations (1918, June 18. Military Theaters. *War Diary*, p. 675-676).

The strength in exile was also supported by orchestral sound. Concerts were organized for soldiers and wounded Serb and allied armies, charitable events for refugees, families of the dead, for the Red Cross, church and state holidays. With a humanitarian purpose, musical engagement also contributed to the feeling of patriotism and the need to preserve culture (Spasić, 2018). The Royal Guard Music (also called the Royal Guard Orchestra) was active in Thessaloniki. The most common places of performance were the cinema hall *Cinema Palace*, the park near the White Tower, Liberation Square (Vasiljević, 2014, p. 35). *Diary* occasionally gave reports on the concerts. One such was held in Thessaloniki on 13/26 April. The orchestra under the leadership of Stanislav Binički, with the collaboration of pianist Mladen Jovanović, two guest singers from allied missions, singer Mijat Mijatović and other collaborators, performed in a crowded room. The performance of classical music picked up ovations of the audience who enjoyed these works. However, the biggest impression on the Serbian fighters was left by Lieutenant Mijatović, who had arrived from the front just before the concert. Singing patriotic Macedonian songs, Mijatović was described in *Diary* as a singer who “was behind the first two singers in terms of the music education, but surpassed them with the beauty of his voice”. The performance was aimed at collecting financial assistance for the benefit of Serbian students interned in Austria (1918, April 23. National Concert of the Royal Guard Orchestra. *War Diary*, p. 452).

A war exhibition for Easter, on 22 April/5 May, was very specific. It was organized at the Serbian Military House in Thessaloniki, with handcrafts made by Serbian soldiers as exhibits. The exhibition lasted for five days and around 300 items were presented (wooden glasses, cutlery, candlesticks, instruments, dominoes, blades, pipes, peasant shoes, etc.) made of various available materials. The money from the sold items was given to the creators. The exhibition turned out to be interesting and highly visited. That is why the Serbian Supreme Command decided to repeat the exhibition. Leaving it permanently open this time. An invitation was made to Serbian soldiers to respond to this endeavor more actively. Along with the modest profit that the fighters could gain, the primary motive of the Supreme Command was to use this special opportunity to offer the visitors, especially the foreigners, the chance to obtain some items as a kind of a memory of the Serbian army from this war. Objects made in the trench, with the most primitive tools, could adequately represent the “wit, intelligibility, and cultural ability of our people” (1918, May 21. Exhibition of Military Products. *War Diary*, p. 563-564).

When it comes to educational activities, *Diary* brings news that are for the most part interwoven with the operation of the army. The often emphasized cooperation with allied troops was also mentioned when the schools were built in the Bitola area, by the efforts of the Commander of the Italian Expeditionary Corps, General Ernesto Mombelli. His soldiers built a new, spacious building on the site of an old school, demolished by the Bulgarians. A board with a bilingual inscription “Scuola Serba” and “Srpska osnovna škola” (Serbian Elementary School) was installed on the wall of the school, which was able to receive more than a hundred pupils. This was otherwise the second school building for Serbian students that Italian soldiers built in their area of responsibility. The consecration of the school was attended by the Commander of the First Serbian Army, Field Marshal Mišić and General Mombelli, as well as high representatives of other allied troops (1918, March 11. Italian and Serbian on the Macedonian front – Consecrating of the New Serbian School. *War Diary*, p. 279-280).

Excursions for student from Serbian schools were organized such that they visited certain places where the troops were stationed, in order to provide the army with moral support. Therefore, at the beginning of June, the excursion to Mikre was organized for the elementary school in Thessaloniki. The Supreme Command Headquarters provided the ship "Serbia" for the trip of more than 200 students. The children visited the Supplementary Command, the English Hospital no. 38, the Timok Infantry Regiment of the 3rd Call, the Command of Unassigned Officers, the Invalid Detachment and the Convalescent Ward. Teachers and students arranged a special performance that gladdened fighters, in spite of being modest (1918, June 14. From a Student Excursion. *War Diary*, p. 659-660).

Paying attention to professional development, foreign language courses for officers and clerks were organized in Thessaloniki (1918, July 8. English Language Courses. *War Diary*, p. 756). English classes, at two language levels, were held in the building of the Serbian Gymnasium in Thessaloniki (1918, August 10. English Language Courses. *War Diary*, p. 888). In addition to English, French courses at three language levels were also held in the French School in the same city (1918, August 25. Higher French Language Courses. *War Diary*, p. 1038).

It was possible to keep to date with literature in *Diary's* literary subsection. It contained old and new patriotic poetry, war stories, passages from novels, clips from memoirs, drama sketches, reviews. Texts on literature were brought by Milan V. Đorđević, Konstantin Baljmont, Mladen Đuričić, Lujo Vojnović, Đ. Lazarević, Drag. P. Ilić, with contributors to the newspaper Milutin Bojić, Ivo Ćipiko, Jovan Dučić, Milosav Jelić, Milutin Tomić. In Thessaloniki, which had a Serbian bookshop (Zarković, 2017) since the end of the 19th century, the distribution of books in the Serbian language was revived at this time. Improving the education, but also the literacy of often illiterate soldiers on the front, was done through published editions of "Small Library". The guiding idea was to fill the free time of the fighters in a constructive way. They were offered a selection of Serbian literary classics, which aimed at "providing our warrior, our peasant, with the works of his best sons in his underground school" (1918, January 11. Small Library. *War Diary*, p. 4).

War troubles accelerated the creation of many humanitarian societies. One of the frequently mentioned in *Diary* was the Society for the Protection of Children. The main task of the Society was "to work on nurturing the physical and moral health of the youth, and to eliminate all causes of illness and high mortality of children, as well as their moral decay". In addition to this, the Society gathered and took care of the many children who found themselves alone, abandoned and in the wake of the war. In order to achieve the set goals in the most adequate way, the Society established institutions in Edessa: the Orphanage, the Main Home of Boy and Girl Scouts, the Student Savings Bank and the Workers' School. The Society intervened to accommodate children in schools and workshops. The financial funds and other material assistance were collected in Edessa, where the Main Board was located and through the social commissioners in all commands (1918, February 4. Child Protection Society. *War Diary*, p. 140).

The spiritual support for the preservation of morality, as mentioned, was of great importance. Serbian priesthood in exile sought to perform the services and other duties on a regular basis, in accordance with the possibilities, especially on Sundays and holidays. The religious celebration of holidays by the troops on the front kept a strong sense of belonging to the state and religion. In time, however, such celebrations were also used to promote the

idea of Yugoslavism. Unlike King Peter, who in the Easter message in 1918 emphasized, among other things, the desire for the “resurrection and unification of all Serbs”, Crown Prince Aleksandar, on the same occasion, wished to unite with “the rest of our proud Yugoslav brothers”. The Supreme Command regulated with clear orders not only the celebration of Serbian state and religious holidays, but also similar dates significant for Serbian soldiers of Islamic and Jewish religions (Milkić, pp. 16-20).

Along with regular services, special prayers were often held. Thus, in the Church of St. Sava in Thessaloniki, the prayer for the victory of the Allies was held on the day of Annunciation. The cause was fierce fighting due to the German Spring Offensive. News from the Western Front, “where the greatest battle the world has ever seen was being fought”, were reportedly disturbing. In addition to numerous priests and believers, the ceremony was attended by high representatives of the Serbian and Allied armies (1918, March 25. Prayer in the Church of St. Sava. *War Diary*, p. 84). A prayer for the victory of the Allies and their final triumph was held in the church in the village of Bač, southeast of Bitola. It was attended by Prince Regent Aleksandar and Field Marshal Mišić along with other visitors (1918, March 29. Prayer in Bač. *War Diary*, p. 351-352). Services were performed for the heroes fallen for the country during the war. One such was organized at the initiative of the National Assembly in Corfu on 15/28 April (1918, April 16. Prayer to the Dead for the Homeland *War Diary*, p. 422).

Attention to allies was also paid by means of ceremonies on their significant holidays. Thus, on the occasion of the 4th of July, the Independence Day of the United States, a solemn liturgy was held in the abovementioned church of St. Sava. Bishop Varnava held the service and gave a speech on the significance of this holiday for the people there. The Liturgy was attended by the United States Mission General Barnett with his companions, as well as Field Marshal Mišić with all Heads of departments, a large number of officers and citizens. The holiday was also celebrated in Corfu, in the presence of members of the Serbian government, diplomatic corps, the representatives of allied troops and citizens (1918, June 22. *War Diary*, p. 690-691). The 14th of July, the national holiday of France, was celebrated in a similar fashion (1918, July 3. *War Diary*, p. 735).

Dramatic news from Russia were followed with special attention. In Thessaloniki, shortly after the murder of the imperial family at the end of July, a commemoration for Nicholas II was held (1918, July 15. Commemoration for the Russian Emperor. *War Diary*, p. 782). A commemoration for the Tsar was also held on the front, in the Church of the Holy Virgin, on the same day, attended by the Prince Regent, Field Marshal Mišić, General Bojović and a large number of Serbian soldiers and believers (1918, July 18. Commemoration for Tsar Nikolai II. *War Diary*, p. 793).

War Diary also offered various service information. There were occasional calls for court, advertisements, vacancies for military posts, traffic information. As the travel between Thessaloniki and Corfu was frequent, the Supreme Command organized transport on this route, and notified the public through its newspaper. Since mid-June that year, the passengers were able to use the services of Serbian postal cars that went from Florina to Santi Quaranta and vice versa. Rail transport was used for the travel between Thessaloniki and Florina. Officers had a fast night train at their disposal, while civilian people had mixed trains, with two departures (1918, May 31. Attention to Travelers. *War Diary*, p. 604).

The exchange rate list was also periodically published, the source of which was the stock exchange in Geneva. According to this course, the section of the Serbian Red Cross Society, located in the city that was the headquarters of the International Committee of this organization (Grmuša, Mladenović, 2016, p. 205), exchanged money for the occupied Serbia that passed through it. The currencies most commonly in circulation were the French franc, the Austrian crown, the Bulgarian lion, the Serbian dinar and the Greek drachma ((1918, January 5. Middle exchange rate. *War Diary*, p. 4).

Diary often published gratitude statements from the Supreme Command, humanitarian societies or individuals to various charities. With this small but worthy attention, various charitable acts were torn away from oblivion. Thus, the Minister of the Military publicly thanked a certain Mrs. Giroud, who was in service at the 4th French Temporary Hospital. She handed over personal hygiene products, office supplies, tobacco to the NCOs and soldiers of the Serbian Naval Brigade as a Christmas present (1918, January 7. Gratitude. *War Diary*, p. 4). The office of the Economic Department of the Ministry of the Military thanked Marko Đurašković, the head of the Belgrade District, who, in connection with his patron saint of St. Nicholas, donated 20 francs to people with disabilities located in Toulon (1918, January 14. Gratitude. *War Diary*, p. 4). Krsta Popović, the Chief of the Postal Department of the Supreme Command, sent the Timok Infantry Regiment of the 3rd Call 200 pieces of colored eggs for Easter holidays (1918, May 17. Gratitude. *War Diary*, p. 548). Flora Sandes, a volunteer-sergeant of the Serbian army, used her absence in London to hold various lectures on Serbia and its army. On this occasion, she collected 1,390 drachms, which, upon her return from the sick leave, she distributed to grateful soldiers of her company, with various other gifts (1918, July 17. Gratitude. *War Diary*, p. 792). There were plenty of similar examples.

Public gratitude was also entrusted to institutions such as the Serbian National Defense in the United States, based in New York. Under the chairmanship of Mihail Pupin, the Central Committee of the organization collected and sent close to 7 million dinars from the beginning of the war until this time to various charitable institutions through the Red Cross (1918, January 12. The Serbian National Defense Council in USA. *War Diary*, p. 4).

In addition to gratitude, there were occasional commemorations of the deceased. Thus, we find out that, on All Souls' Day, in Corfu, Dimitrije Milenković held a commemoration for ten of his fallen brothers and nephews, mentioned by name in *Diary* (Stevan, Jovan, Janko, Zlatomir, Krstivoje, Konstantin, Čedomir, Dragomir, Vladimir and Milinko Milenković), from Gornje Bukovice near Valjevo (1918, March 10. Commemoration. *War Diary*, p. 276).

As the fate of many people was no longer known after the Albanian Golgotha and further war misfortunes, *War Diary* served as a kind of mediator in their search. At the request of individuals, short details on wanted persons were published. There is no feedback on their possible discovery, which, unfortunately, is somewhat expected, since thousands of exiled people ended their lives without any trace (1918, March 6. Help them find out. *War Diary*, p. 260).

Topics with social themes were understandably less present in *War Diary* than the dominant military-political ones. The presence of those that made their way in this informative body of the Serbian Supreme Command gains importance precisely due to this

fact, since all processes stood in direct dependence on the development of military circumstances at the time discussed here. News from social life were often fertile grounds for propaganda. In addition to paying attention to educational work, religious life, culture, art, humanitarian activity, service news, the emphasis of the Yugoslav question particularly catches readers' attention. Viewed through the prism of *Diary*, it was noticeably being forced in various proclamations, greeting telegrams, orders, congratulations, declarations, statements, words, motivational speeches as the year of 1918 progressed, especially by Prince Regent Aleksandar, which suggested to many that the long-awaited peace may not bring tranquility.

The last issue of the bulletin was published on 12/25 October. The last article, containing one sentence only, said: "Due to the transfer of the War Press Bureau, "War Diary" will not be published for a few days" (1918, October 12. To Knowledge. *War Diary*, p. 1230). The newspaper, having moved with the army from Valjevo, through Kragujevac and further to Thessaloniki since 1914, did not receive a new war position this time. The liberation was achieved faster than anticipated, so there was no longer any need for a war bulletin.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Ekmečić, M. (1973). *War Aims of Serbia, 1914*. Beograd: Srpska književna zadruga [In Serbian]
- Grmuša, A, Mladenović, S. (2016). Status and Functioning of the Serbian Red Cross Society During the Occupation of Serbia 1915-1918. In: U. Šuvaković, D. Elezović (eds.) *A Century of Serbian Golgotha (1915-2015)* vol. 1, 197-214. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet. Available at <https://drive.google.com/file/d/0BzVmKuYYMVVqV0kwMEICZ1NLVVE/view> [In Serbian]
- Marković, O. (2014). *Serbian Military and Prisoner Of War Theatres in the First World War*. Beograd: Muzej pozorišne umetnosti Srbije. Available at <http://teatroslov.mpus.org.rs/publikacije/675.pdf> [In Serbian]
- Micić, M. (2015). Historical Memories of Descendants of Serbian Volunteer Soldiers from United States about Events in World War I. In: S. Rudić, M. Milkić (eds.) *The First World War, Serbia, the Balkans and Great Powers*, 485-505. Beograd: Institut za strategijska istraživanja, Istorijski institut. Available at <https://books.google.rs/books?id=bKhPDQAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=Prvi+svetski+rat,+Srbija,+Balkan+i+velike+sile&hl=sr&sa=X&ved=0ahUKEwiLq9bujuDdAhWuqIsKHaWGBS0Q6AEIJjAA#v=onepage&q=Prvi%20svetski%20rat%2C%20Srbija%2C%20Balkan%20i%20velike%20sile&f=false> [In Serbian]
- Milkić, M. (2007). National and Religious Holidays in the Militaries of the Principedom and the Kingdom of Serbia. *Vojnoistorijski glasnik* no. 1-2, 7-20. Available at http://www.academia.edu/6249532/Dr%C5%BEavni_i_verski_praznici_u_vojsci_Kne%C5%BEevine_i_Kraljevine_Srbije_str._7-20 [In Serbian]
- Ratni presbiro. (ed, 1918). *War Diary*. Solun: Organ Vrhovne Komande. Available at <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/1245/ratni-dnevnik-zvanicni-izvestaji-ratnog-presbira-1918> [In Serbian]

- Spasić, R. (2018). *Stanislav Binički*. Available at <http://www.ansambl.mod.gov.rs/lat/8/stanislav-binicki-8> [In Serbian]
- Stanković, Đ. (ed,1998). *Nikola Pašić in the National Assembly* vol. IV. Beograd: Službeni glasnik SRJ [In Serbian]
- Vasiljević, M. (2014). Serbian Military Bands/Orchestras in Allied Countries During the Great War (1916–1918). *Vojnoistorijski glasnik* no. 2, 20-41. Available at https://www.researchgate.net/publication/304040130_SRPSKE_VOJNE_MUZIKE_U_ZEMLAMA_SAVEZNIKA_TOKOM_VELIKOG_RATA_1916-1918 [In Serbian]
- Zarković, V. (2017). The Foundation and Work of the Serbian Bookstore in Thessaloniki (1890-1896). *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* XLVII(4), 79-98. doi: [10.5937/ZRFFP47-15583](https://doi.org/10.5937/ZRFFP47-15583) [In Serbian]
- Šarenac, D. (2014). History of Serbian Regiments as the Historiographical Approach. In: D. Lekić, S. Stanojević (eds.) *Second Infantry Regiment „Knjaz Mihailo“ – Iron Regiment During the Liberation Wars 1912-1918* (pp. 19-28). Prokuplje: Istorijski arhiv Toplice [In Serbian]